

Г. Тікенбай

Астана қ., Еуразия ұлттық университеті, gozya_89@mail.ru

АУДАРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аударма бұл адамзат әрекетінің күрделі де көп қырлы түрі. Әдетте, аударманы «бір тілден екіншісіне аудару» деп қарастырғанмен, шындығында аударма жай ғана бір тілді екінші бір тілмен алмастыру үдерісі емес. Аударма барысында әртүрлі мәдениеттер, тұлғалар, түрлі әдебиеттер, дәуірлер, дамудың түрлі деңгейлері, салт-дәстүрлер қақтығысады. Аударма мәселесі мәдениеттанушыларды, этнограф, психолог, тарихшы, әдебиеттанушыларды қызықтырады және аударма іс-әрекетінің әртүрлі жақтары сәйкес ғылымдар аясында зерттеу нысаны бола алады. Дегенмен, аударуда ең бастысы тілдер деген дәстүрлі көзқарас ғылыми негізделген және қазіргі заманғы аударматануда жетекші орында тұрған аударманың лингвистикалық теориялары. Аударма тіл білімін қызықтыратын мәселелер қатарына бірқатар қиындықтарды жеңіп салыстырмалы түрде жақында қосылғанын айта кету керек.

XX ғасырдың бірінші жартысында тіл мамандарын аударма мәселесінің қызықтырмауы лингвистика ғылымында структурализм идеяларының басым болуына алып келді. Тілдің объективті сипатын беруге, лингвистиканы «нақты» ғылымдарға жақындатуға тырысып, тіл мамандары «ішкі лингвистика» немесе «микролингвистикамен» шектелді [1:24]. Ғылыми дәлдік пен объективтілікті көздеп, тіл мамандары тілдік жүйенің тікелей бақылап, өлшеп, санауға, дәлелді түрде сипаттап классификациялауға болатын жақтарына көп көңіл бөлді: тілдің дыбыстық, морфемалық, және лексикалық құрамы, оның синтактикалық құрылымы, тіл бірліктерінің синтагматикалық және парадигматикалық байланыстары, олардың үйлесімділігі және т.с.с. Нәтижесінде тіл білімі көп тілдердің құрылыстық ұйымдастырылуына ғылыми анализ жасауда елеулі жетістіктерге жетті. Алайда, тілді зерттеудегі құрылыстық тәсілі тілдің мазмұнды жағын зерттеуден бас тарту қажеттілігін тудырды. Сондықтан мағына туралы пікірлер ғылыми емес деп саналып, семантика үшін тіл ғылымында орын болмады.

Тіл білімі мен аударманың жолдары XX ғасырдың екінші жартысында ғана қиылысты. Бұған аударма ісі мен лингвистикаға өзгерістер алып келген объективті және субъективті факторлар себепші болды [1:25]. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін ақпараттық жарылыс – адамдар мен халық арасындағы ақпарат алмасуының күрт өсуі - «аудармашылық жарылыспен» - әлем бойынша аударма әрекеті қарқынының өсуімен қатар жүрді. Аударманың синхронды, кинофильмдерді, радио және теледидар бағдарламаларын аудару сияқты жаңа түрлері пайда болды. Аударылатын кітаптар санының көп болуынан басқа, түрлі ұйымдар, мекемелер мен кәсіпорындар қызметінің аясында көптеген құжаттар жазбаша және ауызша түрде аударылды.

XX ғасырдың екінші жартысына қарай лингвистика ғылыми бағытын өзгертті. Тіл мамандары зерттеу салаларын оған макролингвистиканың мәселелерін қосып кеңейтті. Макролингвистикада тілдің қоғаммен, ойлаумен, болмыспен байланысы, вербалды қарым-қатынастың лингвистикалық және экстралингвистикалық аспектілері, адам қоғамында ақпаратты жеткізу тәсілдері және т.с.с маңызды мәселелер қарастырылады. Аударманы зерттей бастағанда тіл мамандарының лингвистика ғана аударма теориясына емес, аударма да лингвистикаға үлкен үлес қоса алатындығына көздері жетті. Аударма аударма үдерісіне қатысатын тілдер туралы ақпараттың құнды дереккөзі болып шықты. Әр тілде бірдей функциялар мен жағдайларды сипаттайтын бірліктер мен құрылымдардың қолданылуындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталады. Осының арқасында зерттеудің басқа тәсілдерін қолданғанда назардан тыс қалған тіл қызметі мен құрылысындағы кейбір ерекшеліктерді табуға болады. Лингвистикалық теорияны дамытуға машиналық аударманың әр түрлі жүйелерін құру талпыныстары да түрткі болды. Машиналық аударудың алғашқы әрекеттері қанағаттандырылмай болмады, бірақ бұдан кейінгі жетілдірілген компьютерлер бұл мәселені шеше алады деген

үміт болды. Дегенмен көп ұзамай компьютер адам сияқты көптеген аудармашылық қиыншылықтарды жеңе алмайтындығы анық болды. Дегенмен, машиналық аударма үш негізгі жағдаяттарда сәтті қолданып келуде [1:28]. Біріншіден, бағдарлама лексикалық және грамматикалық құрылымы шектеулі, стандартты, тар шеңберде мамандандырылған мәтіндерді аудару үшін құрастырылады. Екіншіден, машина арқылы түпнұсқаның жалпы мазмұны жайлы түсінік беретін көп көлемді аударманы алуға болады. Осының негізінде аудармашы нақты аударма беру үшін не керек екенін шешеді. Үшіншіден, жұмысқа редактор кіріседі. Ол мәтінді аударуға дайындайды, яғни машина үшін қиын сөздерін алып тастап немесе басқаша жазып қайта редакциялайды немесе аударылған мәтіндегі қателер мен дәлсіздіктерді түзетеді.

Аудармашы тап болатын негізгі қиыншылықтар тілдердің ерекшеліктерімен және нысандарды атау мен жағдайды сипаттау тәсілдерімен байланысты. Бұл жерде қиыншылықтардың үш типін атап көрсетсе болады: тіл бірліктерінің семантикасының өзгешелігі, тілдік емес шындықты бейнелеуге тілдер құрған «әлем бейнесінің» сәйкес келмеуі және аударма мәтіндерде сипатталатын осы шындықтың өзіндегі айырмашылықтар. Аудармашы жеңуге тиіс екінші лингвистикалық кедергі әрбір тіл өзінің ерекше «әлемнің тілдік бейнесін» құратындығында. Мысалы, қазақ тіліндегі «қол» және ағылшын тіліндегі «*hand*» және «*arm*» сөздері, қазақ тіліндегі «*саусақ*» пен ағылшын тіліндегі «*finger*» мен «*toe*». Сөздерді әртүрлі мүшелеу аудармашы алдында аударма нұсқасын таңдау қиындығын тудырады. Қиыншылықтар, сонымен қатар, түпнұсқада қабылдаушы мәдениетте жоқ құбылыстар аталған кезде де пайда болады. Қазақтың «даласы» деген не? «*Brown Betty*»дің дәмі қандай? Дегенмен тілдік факторлар аударма қиындықтарын тудырып қана қоймай, оларды шешуге жағдай жасайды. Әр тіл бірегей болғанына қарамастан, барлық тілдердің құрылысы мен қолданылуының негізінде аударма үдерісінде оларды байланыстыруға мүмкіндік беретін бір принцип жатыр. Барлық тілдер дыбысталуы мен мағынасы бар екі жақты бірліктерден тұрады. Олардың барлығының сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымы бар, олардың барлығы ойды құрастыру және басқа адамдармен қарым - қатынас кезінде сол

ойды жеткізу құралы қызметін атқарады. Барлық тілдер әр түрлі тәсілдермен мезгіл, мекен, сандық, модальдық жөнет т.б. мағыналық категорияларды білдіріп, заттар класын, жеке объекттер мен олардың белгілерін, қалпын көрсете алады.

Әртүрлі лингвистикалық пәндердің ережелері аударма ісінің көптеген аспектілерінің бетін ашып қана қоймай, сонымен қатар аударманы зерттеушілерге осы күрделі феномен туралы объективті ақпарат алуға көмектесетін бірқатар сараптама жасау әдістерін береді. Бүгінгі таңдағы аударматану лингвистикалық сараптама жасаудың әдістерін толығымен немесе оларға қандай да бір өзгертулер енгізіп қолдануда. Аударма барысында әртүрлі тілдерде жазылған мәтіндер арасында (түпнұсқа мен аударма мәтін) белгілі бір қатынас орнайды. Осындай мәтіндерді салыстыра отырып, аударманың ішкі механизмін ашуға, балама бірліктерді анықтауға, сонымен қатар түпнұсқа бірліктерін аударма тілдің бірліктерімен алмастырғанда болатын құрылысы мен мазмұнындағы өзгерістерді байқауға болады [2:36].

Мәтіндерді салыстыру – аударма туралы ақпараттың маңызды көзі. Қазіргі аударматануда осындай сараптаманың төрт түрі қолданылады. Біріншіден, аударма мәтіндері түпнұсқамен салыстырылады. Бұл салыстыру түпнұсқа мен аударма мәтіннің мазмұндық және құрылымдық жағынан жақындығының деңгейі, сәйкестікке жету тәсілдері, аударманың стандартты әдістері мен аударма үдерісінің басқа да сипаттары жайлы маңызды ақпарат алуға мүмкіндік береді. Екіншіден, бір түпнұсқаның әр түрлі аудармашылардың бірнеше аудармалары салыстырылады. Бұл әр аудармашының жеке ерекшеліктері мен біліктілік дәрежесіне тәуелді емес жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, бір түпнұсқа мен сол түпнұсқаның бірнеше тілге жасалған аудармалары салыстырылады. Осылайша аудармалар тілі сәйкес ұлттық тілдің ерекше ішкі жүйесі екендігі анықталады. Салыстырудың төртінші түрінде түпнұсқа мен аударма тілдеріндегі параллельді мәтіндер, яғни мазмұны жағынан жақын, бірдей функционалдық стильге немесе жанрға жататын мәтіндерді салыстыру жатады. Бұл жерде аударма кезінде стилистикалық бейімделу қажеттілігін тудыратын екі тілдегі сәйкес мәтіндердегі тілдік құралдарды қолданудың

айырмашылықтары анықталады. Түрлі тілдердегі мәтіндердің салыстармалы анализі бүтін мәтіндердің мазмұны мен құрылымының ұқсастықтары, айырмашылықтары мен арақатынасын ашуды ғана емес, осы мәтіндердің жеке элементтерін салыстыруды көздейді. Сонымен қатар, аударма теориясы компонентті анализ бен статистикалық есептеу сияқты лингвистикалық әдістерді қолданады. Тіл бірліктерінің мағынасында элементарлы семаларды бөлу үшін компонентті анализді қолдану түпнұсқа мен аударма тілінің семалық құрамын және олардың бір-біріне сәйкестігінің деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді. Түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінінің арақатынасы туралы мәліметті нақты статикалық немесе болжалды бағдарлы есептеу арқылы алуға болады. Жеке сөз таптарының, синтактикалық құрылымы, лексикалық бірліктерінің және т.б. қолданылу жиілігі салыстырылады. Сөйтіп аударманың толық мәтіні жауап беруге тиісті талаптар нақытланады: көбінесе етістікті немесе заттық сипаты, эмоционалды лексиканың толықтылығы, сөйлемнің орташа ұзындығы, логикалық байланыстардың саны және т.б. Аудармашылық зерттеулерде маңызды орынды лингвистикалық модельдеу алады: аударма үдерісінің теоретикалық моделін жобалау. Бұл үдеріс бірқатар ой операциялары арқылы аудармашының миында жүзеге асырылатындылықтан, ол тікелей бақылана алмайды. Аударма үдерісінің лингвистикалық моделі оны түпнұсқа мәтіннің аударма мәтінге жүйелі өзгеруінің қатары ретінде көрсетеді.

Енді аударманың лингвомәдени мәселеріне келетін болсақ. Аударманың бүгінгі таңдағы жағдайы Ю.А. Сорокин анализінің объектісі болып табылады. Сорокин аудармадағы универсалдық және мәдени ерекшелік мәселесіне мән беріп, екі тілді аударманы түсіндірмелі «қос мәдени» аударма деп түсінеді.

Тілдік мағына жүйесі тіл өкілдерінің мәдени құзыреттілігімен қатынаста болады, өйткені мәдени салт - дәстүр контекстінде ұғынылатын халықтың дүниеге көзқарасы тілде көрініс табады. Лингвомәдени қоғамдастық әлемінің тілдік бейнесі осы социумды қоғамдастықта қалыптастыратын мәдени стереотиптер, символдар мен эталондарды іске асыру құралы болып саналады [3].

Г. Гачевтың айтуынша, әрбір ұлттық әлем сол кеңістікте қалыптасқан халықтың жаратылысының, мінез-құлқының, ойлауының не-

месе оны қабылдау тәсілдер бірлігінің және сол этнос санасында көрініс табуының бейнесі. Мәтін сол ұлттық мәдени қоғам мәдениетінің даму сипаты мен деңгейін көрсетеді. Аудармашы аударма мәтіндегі бөтен мәдениеттің бейнелі эмблемасын қайта жаңғырта отырып, оған әртүрлі түсіндірмелі немесе мәнін толықтыратын лингвомәдени түсініктеме енгізеді. Кез келген этностың бейнелі ойлауы көркем бейнелерде, яғни троптарда көрініс табады. Оларды аударғанда бейнелер басқа тілде сөйлейтін оқырманның қабылдауында қарама - қайшылық тудырмайтын бейнелермен алмасытырлуы қажет. Бұл дегеніміз, аудармашыға мәдениеттер арасындағы «балансты» сақтауға тура келеді. Аудармашының таңдауы оның лингвистикалық және когнитивтік білімдеріне, қарым – қатынас құзыреттілігіне, аударманы қабылдаушыларының фондық ақпаратты қаншалықты білетінін ескеруіне тәуелді болады.

Зерттеушілердің дәлелдеуінше, түпнұсқа авторы мен аудармашының когнитивті үдерістері арасындағы айырмашылықтар олардың мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарына байланысты болады. Бұл айырмашылықтар міндетті түрде тілде көрініс табады. Аударма теориясының маңызды мәселелері аударатын тұлғаның ролін атап кетіп, аударманың семиотикалық мәніне көп көңіл бөлетін Л.М. Алексееваның еңбектерінде көтеріледі. Автор аударманы «мәтін мен аударып жатқан тұлғаның өзара әрекеттесуінің екі жаққа бірдей үдерісі» деп түсінеді [3].

Аударма және түпнұсқа тілдерінің өкілі болатын, осы тілдреге сәйкес мәдениетті, болмысты қабылдау мен оның тілде көрініс табу ерекшеліктерін білетін аудармашының екінші тілдік тұлғасы қалыптасады. Басқа тілде жазылған мәтінмен жұмыс істеп отырған аудармашы алдында лингвомәдени қоғамдастықтың құндылықты тәжірибесін, ұлттық ерекшелігін білдіретін мәтіннің кейбір элементтерін түсінбеу қиыншылығы туындайтындықтан, хабарламаның мәнін түсінуде кедергілер пайда болады. Бөтен мәдениеттің қабылдаушысымен бұл түсініспеушіліктер мәдени контексттің ерекше бөліктері, фрагменттері ретінде қабылданады. Мәдениеттің осы маңызды бірліктері әртүрлі терминдермен аталады: «ашық жерлер», «интервал» (У.Эко), «мәдени скриптер» (А.Вежицкая), «саңылау» (Жинкин) және «лакуна» (Ю.А.Сорокин, И.Ю.Мар-

ковина). Лингвомәдени анализдің бірлігі ретінде лакуна зерттеу нысанын шектейді. Бұл жерде зерттеу нысаны деп отырғанымыз мә-

тін. Мәдени лакуналарды аудару үшін аудармашы құзыреттілігінің және реалийлері мен мәдениетін білудің белгілі бір деңгейін қажет ететіндіктен, мәтінде лакуналардың болуы оны толық түсінуге кедергі жасайды. Белгілі бір шығарма аударма тіл мәдениетінде орныққанына қарай бұдан кейінгі аудармалар мағынаны беруде нақтылыққа жету бағытында ғана болады. Бұдан аудармашының тілдік тұлғасының толық қалыптаспағандығы туралы қорытынды шығады. Мұнда Ю.Н. Карауловтың «тілдік тұлға құрылымында бейвербалданған бөлігін» ажырату туралы ережесімен салыстырмалы байланысы байқалады [4:91].

Мәтінді аударғанда түпнұсқамен сәйкестік мәселесі берілген феноменнің бірқатар факторларға тәуелді түп негізіне байланысты. Бұл феноменнің түп негізі трансформациялық қайта құрулар үдерісінде оларды түсіндіретін аудармашы әрекетінің ерекшелігінде көрініс табады.

Қорыта келе, аударманы лингвистикалық әдістермен зерттеу өте орынды және нәтижелі деп айтуға болады. Бархударов айтып кеткендей, аударманың лингвистикалық теориясының пәні аударма үдерісін тіларалық трансформация (бір тілде жазылған мәтіннің басқа тілде жаңғыртылуы) ретінде ғылыми сипаттау болып табылады [5:6]. Ал мәтінді аударғанда сәйкестікке жету мәселесі берілген феноменнің бірқатар факторларға тәуелді түп негізіне байланысты. Бұл феноменнің түп негізі трансформациялық қайта құрулар үдерісінде оларды түсіндіретін аудармашы әрекетінің ерекшелігінде көрініс табады.

1. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. - М.: ЭТС. - 2002. - 424 с.

2. Комиссаров В.Н. Теория перевода: (Лингвистические аспекты). - М.: Высш. шк. - 1990. - 253 с

3. Балмагамбетова Ж.Т. Лингвокультурологические проблемы перевода. Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан. www.rusnauka.ru

4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. — 312 с.

5. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с.

Тикенбай Гаухар

Перевод, как объект лингвистического исследования и его лингвокультурные особенности

В данной статье перевод рассматривается как объект лингвистического исследования, говорится о взаимосвязи теории перевода и языкознания, а также о роли лингвокультурных особенностей в процессе перевода

Tikenbay Gauhar

Translation as an object of linguistic study and its linguistic and cultural features

In this article, translation is regarded as an object of linguistic study. It is about relationship of translation theory and linguistics, also about the role of linguocultural features in the translation process.

Р. Түсіпқалиева,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, доценті, ф.ғ.к.

Б. М. Таңсықбаева,

Тынышбаев атындағы ҚазККА доценті ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚПЕН ҰШТАСТЫРЫП ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ

Қазақ тілін студенттердің мамандығымен ұштастыра оқытуда кәсіби сөздік қор мен мамандыққа байланысты мәтіндердің алатын орны ерекше.

Осы тұрғыдан мамандыққа сай қазақ тілін сапалы оқыту — қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттік тілдің әлеумет-

тік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен де байланысты екені белгілі. Жоғары оқу орнын бітірген жас буын — әрі болашақ маман, әрі ҚР өндірісін ілгері дамытатын кәсіпкер. Оның алдыңғы қатарлы маман